

Rola islamu w życiu politycznym Azerbejdżanu

1. Uwagi wstępne

Azerbejdżan posiada długą sekularną tradycję, w której islam (94% populacji jest wyznawcami tej religii¹) pełni rolę kulturową, pozostaje czynnikiem tożsamości, nie zaś siłą kształtującą porządek polityczny. Tendencja ta utrzymuje się od II poł. XIX wieku wraz z pojawieniem się świeckiej inteligencji azerskiej, która podkreślała związki kulturowe muzułmanów kaukaskich ze światem tureckim, islam traktowany był zaś jako wspólne dziedzictwo kulturowe ludów tureckich. W związku z powyższym, idea narodowa nie religijna stała się podwaliną pierwszego niepodległego państwa azerbejdżańskiego, które powstało w 1918 roku. Wraz z sowietyzacją Azerbejdżanu, która nastąpiła po zajęciu republiki przez Armię Czerwoną w 1920 roku, rozpoczęła się kampania antyreligijna, w wyniku której islam został przeniesiony do sfery prywatnej, domowej – wiele praktyk religijnych zostało zakazanych, burzono meczety, szykanowano duchownych. W czasie *pierestrojki* i w momencie odzyskania niepodległości nastąpił w Azerbejdżanie powrót do tradycyjnych wartości oraz odrodzenie religijne, które wiązały się z koniecznością samookreślenia i redefinicji tożsamości narodowej. Warto jednak wspomnieć, że władze niepodległego Azerbejdżanu wybrały sekularny model turecki i opowiedziały się za rozdziałem religii od państwa.

Z uwagi na strategiczne położenie Azerbejdżanu (sąsiadującego z Islamską Republiką Iranu oraz niestabilnym rosyjskim południem) w latach 90. pojawiło się zagrożenie eksportu idei fundamentalistycznych na terytorium republiki. Wśród nich należy wymienić z pewnością irańską propagandę religijną sponsorowaną przez rząd w Teheranie, która mogła znaleźć podatny grunt wśród w większości szyickiej (65-75% wyznawców islamu²) w Azerbejdżanie. Ponadto w republice pojawiły się wówczas grupy salafickie/wahhabickie, złożone zazwyczaj z obywateli państw Bliskiego Wschodu, które tworzyły własne kongregacje na północy kraju oraz w stolicy Azerbejdżanu, Baku. Rząd

---

¹ Por. T. Faradov, *Religiosity in Post – Soviet Azerbaijan. A Sociological Survey*, ISIM Newsletter 8/01 [w:] https://openaccess.leidenuniv.nl/bitstream/1887/17523/1/ISIM_8_Religiosity_in_Post-Soviet_Azerbaijan_A_Sociological_Survey.pdf (data dostępu: 27.05.2011).

² Por. J. Rohoziński, *Islam w Azerbejdżanie* [w:] *Islam na obszarze postradzieckim*, Prace Ośrodka Studiów Wschodnich, Warszawa styczeń 2009, s. 61.

Azerbejdżanu próbował ograniczyć działalność niezależnych grup religijnych, udzielając poparcia oficjalnej, podporządkowanej państwu organizacji religijnej – Duchownemu Zarządowi Muzułmanów Zakaukazia. Niemniej jednak, obecnie ograniczanie wolności wyznania i praktyk religijnych może być jedną z przyczyn polityzacji i radykalizacji islamu. Niniejszy artykuł ma na celu przedstawienie zarysu historii islamu w Azerbejdżanie oraz charakterystykę jego roli w sferze publicznej. Jest również próbą prognozy, czy w Azerbejdżanie istnieje ryzyko polityzacji islamu, oraz jakie czynniki społeczne, ekonomiczne i kulturowe mogą mieć wpływ na ten proces.

2. Rys historyczny

Islam pojawił się w Azerbejdżanie³ wraz z arabskim podbojem Kaukazu, który rozpoczął się w VII w. n.e. Podbój arabski nie oznaczał jednak automatycznej islamizacji zamieszkującej region populacji. Arabowie prowadzili bowiem politykę tolerancji wobec głównych wyznań w regionie – chrześcijańskiego monofizyckiego Kościoła Kaukaskiej Albanii i zoroastryzmu, jednak niemuzułmanom narzucono obowiązek podatkowy. Impulsem dla ekspansji islamu na podbitych przez Arabów terenach było dojście do władzy dynastii Abbasydów, dzięki której islam stał się religią prawdziwie kosmopolityczną. Rozprzestrzenienie islamu nie oznaczało jednak przyjęcia przez populację ortodoksyjnej doktryny islamskiej. Na wielu obszarach podbitych przez Arabów wyznanie miejscowej populacji miało charakter synkretyczny – elementy wiary muzułmańskiej łączyły się bowiem z preislamskimi wierzeniami, w tym zwłaszcza z zoroastryzmem. W tych czasach wierzenia na obszarze Azerbejdżanu charakteryzowało swoiste połączenie mistycyzmu i synkretyzmu religijnego, który łączył elementy zoroastryzmu, szamanizmu i islamu. Zdaniem S. Cornella, że obecność elementu mistycznego w późniejszym czasie pozwoliła lokalnej populacji na łatwiejsze zaadaptowanie szyickiego odłamu islamu, który tolerancyjnie odnosił się do mistycyzmu⁴. Przykładem synkretyzmu religijnego i ówczesnej heterodoksyjności islamu były nauki sekty hurramitów łączące islam szyicki z elementami zoroastryzmu, które znalazły wyraz w tzw. powstaniu Babaka (816-837)⁵.

---

³ W tym okresie historycznym termin „Azerbejdżan” jest używany w kontekście geograficzno-kulturowym, nie zaś politycznym, bowiem pierwsze niepodległe państwo azerbejdżańskie powstało w 1918 roku.

⁴ Por. S. E. Cornell, *The Politicization of Islam in Azerbaijan*, Silk Road Paper, October 2006, s. 15.

⁵ Por. J. Rohoziński, *Islam w Azerbejdżanie...*, dz.cyt., s. 62.

Pod koniec XV wieku władzę w Azerbejdżanie przejęła perska dynastia Safawidów⁶, której ambicją była centralizacja i budowa nowego imperium. Zgodnie z zarządzeniem Szacha Ismaila I (1501-1525) szyicki islam stał się oficjalną religią w imperium, co pogłębiło podziały pomiędzy kaukaskimi muzułmanami (Azerami) a Turkami Ottomańskimi. W początkach panowania dynastii Safawidów na teren dzisiejszego Azerbejdżanu był niejednokrotnie polem bitwy pomiędzy szyickim Iranem a sunnicką Turcją. Imperium Safawidów przetrwało niemalże dwa wieki – wewnętrzne spory i obce najazdy spowodowały jego upadek w 1722 roku i powstanie w regionie niezależnych chanatów, których lokalni władcy kierowali się zasadą *cuius regio eius religio*⁷. Warto dodać, że chanaty położone na północy, takie jak Kuba, czy Derbent, dzięki wpływowi tureckiemu były sunnickie, zaś południowe zazwyczaj ulegały wpływom szyickiego islamu.

Na początku XIX wieku słabość imperiów islamskich pozwoliła Rosji na penetrację Południowego Kaukazu. W wyniku przegranej przez Persję wojny z Imperium Rosyjskim w 1828 roku terytorium obecne Azerbejdżanu zostało podzielone na dwie części, zaś linią demarkacyjną pozostawała rzeka Araks. Podział ten miał istotne implikacje dla północnej, rosyjskiej części Azerbejdżanu, bowiem rosyjska kolonizacja spowodowała stopniowe oddzielenie się przejętych „azerbejdżańskich” terytoriów od świata islamskiego. Na Kaukazie Południowym carat prowadził politykę rusyfikacji i chrystianizacji kaukaskich muzułmanów. Władze próbowały pozyskać również lojalnych przedstawicieli kleru muzułmańskiego, aby rozszerzyć swój wpływ nad lokalną muzułmańską wspólnotą wyznaniową⁸.

W XIX wieku wielu sunnitów opuściło rosyjski Azerbejdżan z powodu wojen prowadzonych przez carską Rosję z Imperium Ottomańskim. Pod koniec stulecia dominującym na terytorium Azerbejdżanu odłamem islamu był szyizm. W tym czasie zaczął przygasać antagonizm sunnicko-szyicki, bowiem nowopowstałe elity azerbejdżańskie mocno akcentowały dziedzictwo tureckie oraz sekularną tożsamość. Ponadto wśród niższych warstw społecznych nadal popularna była tożsamość panislamska, podkreślająca jedność wszystkich muzułmanów w obrębie *ummy* (arab. أمة – wspólnota wyznawców islamu).

---

⁶ Warto wspomnieć, że dynastia Safawidów wywodziła się z Azerbejdżanu.

⁷ Por. T. Świętochowski, *Russia and Azerbaijan. A borderland in transition*, New York 1995, s. 2.

⁸ Por. S. Cornell, *The Politicization of Islam in Azerbaijan...*, dz.cyt., s. 20.

Rewolucja przemysłowa na Kaukazie Południowym, której skutkiem była industrializacja oraz tym samym przebudowa stosunków społeczno-ekonomicznych, przyniosła zmianę składu etnicznego i wyznaniowego wśród populacji większych miast na Kaukazie Południowym. Przykładem takiego ośrodka miejskiego może być Baku, zamieszkiwane głównie przez muzułmanów, które po tzw. boomie naftowym zaczęło przyciągać Ormian oraz Rosjan. Wśród ludności muzułmańskiej zaczął dominować element szyicki, co było związane z emigracją siły roboczej z perskiego Azerbejdżanu, będącej w większości wyznawcami tego odłamu islamu⁹. Z przemianami rewolucji przemysłowej na Kaukazie Południowym w II poł. XIX wieku wiązało się powstanie sekularnej azerskiej inteligencji. Nowopowstałe elity intelektualne czerpały z kontaktu pomiędzy dwoma cywilizacjami – tradycyjną islamską i w pewnym stopniu europejską reprezentowaną przez Rosję, która dawała możliwość kontaktu z zachodnią myślą społeczno-polityczną. Inteligencja azerska wzięła udział w tzw. odrodzeniu kulturowym muzułmanów zamieszkujących Rosję carską, które odbywało się pod hasłami dżadydyzmu (*usul-i jadid* – nowa metoda). Dżadydyzm jako prąd reformatorski w islamie został zainicjowany przez Tatara krymskiego Ismaila beja Gasprinskiego, który był wydawcą czasopisma „Tarjuman” („Tłumacz”). „Nowa metoda” Gasprinskiego polegała na reformie programu nauczania w muzułmańskich szkołach podstawowych – *maktabach* (ar. *مكتب* - szkoła). Dżadydyści postulowali, aby obok treści zawartych w Koranie, w programie nauczania szkół podstawowych znalazła się również geografia, języki obce oraz przedmioty ścisłe. Wśród współczesnych języków prym wiodł szczególnie język turecki, co, zdaniem T. Świętochowskiego przyczyniło się do braku akceptacji dżadydyzmu wśród szyickiej, utożsamiającej się z Persją ludności Azerbejdżanu. Warto zauważyć, że sam Gasprinski podkreślał lojalność i szacunek wobec Rosji, jednakże uważał, że panslawizm stanowi zagrożenie dla wspólnoty muzułmańskiej. W odpowiedzi na wyzwania, które niesło ze sobą rozprzestrzenianie się panslawizmu, Gasprinski sformułował doktrynę jedności wszystkich muzułmańskich etnosów zamieszkujących Imperium Rosyjskie – z uwagi na fakt, że większość muzułmańskiej ludności imperium była pochodzenia tureckiego, program ten został nazwany panturkizmem (*Türkçülük*)¹⁰.

---

⁹ Tamże, s. 19.

¹⁰ Por. T. Świętochowski, *Russian Azerbaijan, 1905 –1920: The Shaping of national Identity in a Muslim Community*, Cambridge 1985, s. 30-31.

W II poł. XIX w. koncepcja panturkizmu zyskała znaczną popularność wśród elit azerbejdzańskich¹¹. Jednym z najważniejszych zwolenników panturkizmu w Azerbejdżanie był Ali-bej Husejnzade (1864-1941), pisarz i poeta, autor znanego hasła „Turkizacja, Islamizacja, Europeizacja” (*Turklashtirmak, Islamlashtirmak, Avrupalashtirmak*), które stało się symbolem Republiki Musawackiej, pierwszego niepodległego państwa azerbejdżńskiego istniejącego w latach (1918-1920)¹². Panturkizm zyskał na popularności wśród elit w momencie wybuchu rewolucji młodotureckiej w Imperium Osmańskim w 1908 roku, która głosiła hasła nacjonalizmu tureckiego i wiązała się z odrzuceniem ideologii panislamizmu oraz panosmanizmu¹³.

Wyłonienie się sekularnej elity intelektualnej oraz renesans kulturowy miały związek z tzw. azerskim przebudzeniem politycznym. Pod koniec II poł XIX wieku pojawiły się pierwsze azerskie partie i organizacje polityczne, które pomimo, że oficjalnie zachowały świecki charakter, nawiązywały do wspólnoty muzułmańskiej i tożsamości pantureckiej. Najważniejszą partią azerską z tego okresu pozostaje z pewnością Musawat (az. „Równość”), której program początkowo odwoływał się do doktryny panislamizmu, bowiem partia dążyła do reprezentowania wszystkich muzułmanów żyjących na obszarze Imperium Rosyjskiego bez względu na różnice etniczne, czy wyznawany odłam islamu. Program Musawatu uległ zmianie wraz z wstąpieniem w szeregi partii Mehmeda Amin Resulzadego (az. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə), który jednoznacznie opowiadał się za odejściem od tożsamości wspólnotowej na rzecz panturkizmu, a w okresie poprzedzającym powstanie Republiki Musawackiej (1918-1920), azerbejdżanizmu¹⁴. W opozycji do haseł panturkizmu głoszonych przez Musawat stała konserwatywna partia Ittihad (az. *İttihad firqəsi* – „Jedność”), która postulowała powrót do panislamizmu i odrzucenie haseł nacjonalistycznych i niepodległościowych. Program Ittihadu zawierał hasła zjednoczenia wszystkich muzułmanów rosyjskich, którzy mieli powołać republikę w luźnej federacji rosyjskiej. Partia z pewnością sytuowała się po lewej stronie sceny politycznej, odrzucając kapitalizm i imperializm. Zdaniem T. Świętochowskiego program

---

¹¹ Por. J.M. Landau, *Panturkism: from irredentism to cooperation*, Indiana University Press 1995, s. 29-30.

¹² Por. M. Falkowski, *Kształtowanie się gruzińskiej i azerskiej świadomości narodowej. Próba porównania* [w:] M. Ząbek (red.) *Dylematy kaukaskie. Problemy narodowościowe i migracyjne*, Warszawa 2010, s. 197.

¹³ Panosmanizm zakładał utworzenie jednego narodu osmańskiego bez względu na przynależność etniczną oraz religijną. Kryterium tej przynależności było zamieszkiwanie jednostki na terytorium Imperium Osmańskiego oraz fakt pozostawania poddanym sułtana.

¹⁴ Por. A. Balajew, *Mamed Amin Rasulzade (1884-1955)*, Moskwa 2009, s. 30-32.

Ittihadu był kombinacją tradycjonalizmu islamskiego z hasłami o zdecydowanie socjalistycznej proweniencji¹⁵.

Jednakże, jak pokazuje historia, pomimo, że Ittihad miał poparcie w regionach rolniczych, to ostatecznie wygrały koncepcje Musawatu dotyczące niepodległego, sekularnego państwa azerbejdżańskiego. W upadku caratu oraz wybuchu rewolucji październikowej w 1917 roku azerskie elity polityczne upatrywały szansę na zbudowanie niepodległego azerbejdżańskiego państwa¹⁶, które powstało w 1918 roku pod nazwą Demokratycznej Republiki Azerbejdżanu¹⁷. Jednakże, gdy tożsamość narodowa elit azerskich przeszła ewolucję od panislamizmu oraz panturkizmu w stronę azerbejdżanizmu, niższe warstwy społeczne wciąż identyfikowały się z *ummaq*, zaś władza świecka oraz idee narodowowyzwoleńcze pozostawały w ich świadomości jedynie abstrakcyjną ideą¹⁸.

Okres niepodległości Azerbejdżanu okazał się być niezwykle efemeryczny, bowiem w 1920 roku republika znalazła się pod panowaniem Rosji Radzieckiej. Początkowo władze komunistyczne rozpoczęły otwartej walki ideologicznej z islamem, zaś próby sekularyzacji i propagowania postawy ateistycznej określane były mianem modernizacji, która szła w parze z *korenizacją* (unarodowieniem). W konstytucji Zakaukaskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej (ZFSRR), w której znalazł się Azerbejdżan, wprowadzono zapisy o rozdzieleniu władzy duchownej od państwowej. Zreformowano sposób zapisywania języka azerskiego, zastępując alfabet arabski łacińskim, co odcięło Azerbejdżańską SRR od dziedzictwa literatury muzułmańskiej w języku arabskim. Warto dodać, że w okresie władzy radzieckiej Koran nie został przetłumaczony na język azerski¹⁹. Ponadto komunistyczne władze zakazały działalności *wakfom* (muzułmańskim instytucjom charytatywnym), muzułmańskim sądom cywilnym opartym na prawie zwyczajowym (*adat*) oraz *maktabom*. Aparat partyjny występował również przeciwko praktyce samookaleczenia podczas szyickiego święta Aszury obchodzonego 10 dnia muharramu, na gruncie azerbejdżańskim zwaną *Szachsej-wahsej* od okrzyków, które wnoszą wówczas uczestnicy procesji. Warto dodać, że część nacjonalistycznej, sekularnej inteligencji zawarła swoisty *modus vivendi* z władzami

---

¹⁵ Por. T. Świętochowski, *Russia and Azerbaijan. A borderland in transition...*, dz.cyt., s. 62.

¹⁶ Por. M. Falkowski, *Kształtowanie się gruzińskiej i azerskiej świadomości narodowej. Próba porównania* [w:] M. Ząbek (red.) *Dylematy kaukaskie. Problemy narodowościowe i migracyjne...*, dz. cyt., s. 197.

¹⁷ Por. A. Balajew, *Fiewralskaja rewolucja i nacjonalnyje okrainy. Martowskije sobytja 1918 goda w Azerbajdzanie*, Moskwa 2008, s. 9.

¹⁸ Por. T. Świętochowski, *Russian Azerbaijan, 1905 –1920: The Shaping of national Identity in a Muslim Community...*, dz. cyt., s. 193.

¹⁹ Por. J. Rohoziński, *Święci, biczownicy i czerwoni chanowie*, Wrocław, s. 88.

komunistycznymi, popierając inicjatywy modernistyczne prowadzone przez bolszewików, przykładowo takie jak reforma edukacji, walka z analfabetyzmem, poparcie dla rozwoju u upowszechniania narodowej nauki, kultury i języka²⁰.

Otwarta walka z islamem w Azerbejdżańskiej SRR rozpoczęła się w 1928 roku, a zapoczątkowała ją kampania ideologiczna prowadzona w reformatorsko-ateistycznym, duchu, której głównymi motywami było obnażenie „obskurantyzmu i chciwości mułłów”, walka z *Szachsej-wahsej*, który nazywano „szyickimi zabobonami”, oraz z nakazem postu w miesiącu Ramadan²¹. W okresie konsolidacji władzy Stalina, pod koniec lat 20. i w czasie II wojny światowej kampania antyreligijna przybrała bardziej agresywną formę - burzenia meczetów (np. wysadzenie historycznego meczetu Bibi Hejbat w Baku w 1934 roku²²), szykanowania i mordowania duchownych, walki z tradycyjnym kobiecym ubiorem – czadorem i chustą, która odbywała się pod hasłami emancypacji kobiet oraz równouprawnienia płci²³. W latach trzydziestych wprowadzono również nowe prawa, które delegalizowały poligamię, małżeństwa z nieletnimi, wnoszenie posagu (*kalym*). Morderstwa honorowe karane były śmiercią. Duchowieństwo muzułmańskie oskarżano o popieranie panislamizmu, uznawanego przez władze komunistyczne za ideologię reakcyjną, służącą realizacji interesów obcych mocarstw. Zdarzały się jednak przypadki współpracy duchownych muzułmańskich z aparatem władzy, co stanowiło gwarancję nietykalności²⁴.

Represje wymierzone w religię, spowodowały zdaniem T. Świętochowskiego niemalże całkowite wyparcie islamu z przestrzeni publicznej oraz przejście religii do sfery prywatnej, rodzinnej. Paradoksalnie to kobiety, które mogły korzystać z praw umożliwiających emancypację, stały na straży tradycji oraz były odpowiedzialne za wychowanie religijne młodszych pokoleń. Zdaniem Świętochowskiego, dla wyznawców islamu w owym czasie stała się charakterystyczna postawa, która kazała zachować wiarę w sercu – *ketman* (lub *takija*), nawet jeśli wyznawca jest zmuszony do jej oficjalnego wyparcia²⁵. Według J. Rohozińskiego prywatność islamu i jego obecność

---

²⁰ Por. T. Świętochowski, *Russian Azerbaijan, 1905 –1920: The Shaping of national Identity in a Muslim Community...*, dz. cyt., s. 115.

²¹ Por. J. Rohoziński, *Święci, biczownicy i czerwoni chanowie...*, s. 93.

²² Meczet został odbudowany w latach 90.

²³ Por. S. Cornell, *The Politicization of Islam in Azerbaijan...*, dz.cyt., s. 20.

²⁴ Por. T. Świętochowski, *Azerbaijan: The Hidden Faces of Islam* [w:] http://www.islamawareness.net/Asia/Azerbaijan/aj_article002.html (dostęp: 19.05.2011).

²⁵ Tamże. Z tą tezę polemizuje J. Rohoziński, powołując się na swoje badania terenowe wśród mieszkańców Nardaranu - nazywanego azerbejdżańskim bastionem szyitów, którzy zaprzeczali stosowaniu *takiji*. Rohoziński twierdzi również, że tradycja publicznych procesji związanych z Aszurą jest kolejnym

w sferze *siemiejno-bytowej* przejawiała się przede wszystkim w kultywowaniu obrzędowości, która miała umocnić poczucie wspólnoty. Ceremonie związane z tradycyjnymi świętami muzułmańskimi były urządzone zazwyczaj w domu – warto wspomnieć, że ceremonie te nie były zazwyczaj nie były inspirowane przez duchowieństwo²⁶. Podczas gdy hadżdż (pielgrzymka do Mekki – jeden z 5 filarów islamu) był niemożliwy do zrealizowania, wzmocniła się tradycja pielgrzymowania do lokalnych miejsc świętych – *pirów*.

Lata 1943-44 to w Azerbejdżanie okres złagodzenia kampanii antyreligijnej – przywrócono bowiem zlikwidowany wcześniej Duchowny Zarząd Muzułmanów Zakaukazia oraz rozpoczęto budowę nowych meczetów. Warto jednak wspomnieć, że z powodu kampanii wymierzonych w instytucje religijne, islam w Azerbejdżanie przez cały okres władzy radzieckiej pozostawał w dużej mierze peryferyjny, ludowy, gdyż największe autorytety religijne pozostawały w Iranie i Iraku²⁷.

2. Przebudzenie religijne w poradzieckim Azerbejdżanie

Przełom lat 80 i 90 przyniósł w Azerbejdżańskiej SRR liberalizację polityki władz radzieckich wobec islamu, co zaowocowało odrodzeniem religijnym przejawiającym się m.in. we wzroście liczby duchownych (często „samozwańczych” mułłów) oraz meczetów, publikacji o charakterze religijnym. Zezwolono również na funkcjonowanie *waqfów*, co okazało się być korzystne dla instytucji religijnych, ponieważ po raz pierwszy miały one zapewnione zaplecze finansowe²⁸. Jednocześnie islam wkroczył do sfery publicznej za sprawą organizacji i partii (często nie zarejestrowanych), które w swojej działalności odwoływały się do religii: takie jak powstała w 1991 roku Islamska Partia Azerbejdżanu (została zdelegalizowana w 1995 r.), czy Azerbejdżańska Partia Islamskiego Rozwoju. Jak wskazuje A. Abasow, większość z tych organizacji służyła jako instrument wpływu większych sił politycznych²⁹. Niemniej jednak główne opozycyjne wobec władz siły, takie jak Ludowy Front Azerbejdżanu stroniły od retoryki religijnej, zachowując świecki charakter.

---

potwierdzeniem wniosków płynących z przeprowadzonych przez niego badań terenowych. Por. J. Rohoziński, *Święci, biczownicy i czerwoni chanowie...*, dz. cyt., s. 121.

²⁶ Tamże, s. 122-124.

²⁷ Por. J. Rohoziński, *Islam w Azerbejdżanie* [w:] *Islam na obszarze postradzieckim...*, dz.cyt., s. 63.

²⁸ Por. J. Rohoziński, *Święci, biczownicy i czerwoni chanowie...*, dz. cyt., s. 135.

²⁹ Por. A. Abasow, *Islam w sowniennom Azerbajdżanie: obrazy i realii* [w:] http://www.sakharov-center.ru/publications/azrus/az_009.htm (data dostępu: 19.05.2011).

Konflikt z Armenią o region Górskiego Karabachu oraz rozpad ZSRR przyspieszyły proces „reislamizacji” niepodległego Azerbejdżanu. Należy jednak zaznaczyć, że był to naturalny proces powracania do własnej religii, która w Azerbejdżanie była przede wszystkim kwestią kulturową oraz tożsamościową. Warto również wspomnieć, że konflikt karabachski miał przede wszystkim etniczny charakter – zatem nie wpisywał się w paradygmat „odwiecznej” wojny chrześcijaństwa z islamem. Niemniej jednak spór zaowocował koniecznością redefinicji tożsamości azerskiej, co, podobnie jak na początku XX wieku, okazało się wyborem pomiędzy panislamizmem a panturkizmem.

W ocenie A. Junusowa, ostatecznie wygrał model panturecki, którego zwolennikiem był zwłaszcza pierwszy niekomunistyczny prezydent Azerbejdżanu Abulfaz Elczibej. W tym modelu islam był raczej dziedzictwem kulturowym i historycznym wspólnoty wszystkich ludów tureckich, częścią ich tożsamości. Panislamizm nie okazał się popularny, bowiem wiązał się z irańską teokracją. Ponadto, jak ocenia Junusow, można stwierdzić, że okresie sporu o Górski Karabach oraz odzyskania niepodległości islam stał się ideologią zastępczą wobec komunizmu i tym samym rozpoczęła się „reislamizacja” państwa³⁰.

Pojawienie się islamu w sferze publicznej nie oznaczało jednak, że w 1991 roku władze Azerbejdżanu zwróciły się ku modelowi irańskiej teokracji i ścisłego powiązania religii z państwem. W 18 października 1992 roku uchwalono Ustawę o wolności wyznania, która przewidywała rozdział religii od państwa. Ustawa została uchwalona w czasie prezydentury Abulfaza Elczibeja, lidera LFAz, który opowiadał się za stworzeniem świeckiego modelu państwa na wzór turecki. W akcie zostały zawarte zapisy o konieczności zwrotu własności meczetów oraz organizacji religijnych skonfiskowanej przez władze radzieckie. Duchowny Zarząd Muzułmanów Zakaukazia został oddzielony od państwa, ponadto Zarządowi i organizacjom religijnym odebrano prawo do otrzymywania państwowych grantów na prowadzenie działalności. Zapis ten dotyczył również państwowych pensji dla duchownych – odtąd duchowni mieli prawo do przyjmowania dotacji jedynie od osób oraz instytucji prywatnych i pozarządowych. Ustawa o wolności wyznania przewidywała ponadto równość wszystkich religii wobec prawa oraz świecki model państwowej edukacji. Pomimo, że rząd obawiał się pojawienia

---

³⁰ Por. A. Junusow, *Azerbajdżan w naczale XXI wieku: konflikty i potencjalnyje ugrozy*, Baku 2007, s. 111.

się fundamentalizmu islamskiego, w ustawie zagwarantowano wolność wyznania, aby uzyskać poparcie wierzących dla budowania nowej państwowości³¹.

W czasie rządów Hejdara Alijewa do ustawy wprowadzono poprawki uwzględniające bieżące wydarzenia związane z niekontrolowaną działalnością muzułmańskich (zwłaszcza irańskich) i chrześcijańskich grup religijnych oraz rozszerzeniem się irańskiej i salafickiej³² propagandy. Poprawki zakazywały działalności misyjnej oraz nakładały obowiązek rejestracji grup i organizacji religijnych niezależnych od Duchownego Zarządu Muzułmanów Zakaukazia. W czerwcu 2001 roku powołano zaś Państwowy Komitet ds. Stosunków ze Wspólnotami Religijnymi. Pomimo, że w czasach rządów Alijewa islam został niemalże całkowicie podporządkowany państwu, nie pojawił się rozdział między państwową polityką nacechowaną treściami nacjonalistycznymi a odrodzeniem religijnym. Alijew nie próbował usunąć islamu ze sfery publicznej – był jednym z pierwszych przywódców azerbejdżańskich, którzy wzięli udział w pielgrzymce do Mekki, *hadźdzu*, popierał działania oficjalnych duchownych, w tym przewodniczącego DZMZ szejk-ul-islama Allahszukura Paszazade. Władze próbowały jednak ograniczyć działalność „samozwańczych” mułłów, a oficjalne duchowieństwo zamknąć w instytucjonalnych ramach³³.

3. Polityzacja islamu i jej implikacje

Po odzyskaniu niepodległości przez Azerbejdżan, państwo stało się terytorium wpływu grup religijnych z Turcji, Iranu, Bliskiego Wschodu oraz Północnego Kaukazu. Szczególnym *novum* okazał się salafizm, który pojawił się z Azerbejdżanie za sprawą misjonarzy, młodych Azerów, którzy studiowali na uczelniach w Kuwejcie, Egipcie i Arabii Saudyjskiej, oraz pielgrzymów, którzy odbywali hadźdż do Mekki na przełomie lat 80. i 90.³⁴. Salafici przekazywali swoje nauki na łamach religijnych wydawnictw oraz

---

³¹ Por. A. Valiyev, Azerbaijan: *Islam in post-soviet republic*, Centro Argentino de Estudios Internacionales [w:] <http://www.caei.com.ar/es/programas/cei/A03.pdf> (data dostępu: 19.05.2011).

³² **Salafizm** (ar. سلفية, *Al-Salafiyya*) – muzułmański ruch religijny i polityczny, postulujący powrót do korzeni islamu. Salafizm łączy w sobie myśl sunnickich nurtów odrodzenia i reformy islamu oraz prądy myślowe charakterystyczne dla współczesnego islamu. Pojęcie pochodzi od słowa *salaf* – przodek – salafici odnoszą je do muzułmanów, którzy żyli w czasach proroka Mohameta. Salafici postulują powrót do pierwotnych zasad islamu zawartych w Koranie i sunnach, oraz odejście od wykładni islamu w wydaniu ulemów z tradycyjnych sunnickich szkół. Tradycyjnie utożsamiany z salafizmem **wahhabizm** jest jego konserwatywnym nurtem, który powstał w XVIII w. w Arabii. Wahhabici za podstawy wiary uważają dosłownie interpretowany Koran oraz hadisy, z których wywodzi się święte prawo- szariat. Wahhabizm stoi w opozycji do szyizmu oraz mistycznych nurtów w islamie - sufizmu. Por. J.E. Campo, *Encyclopedia of Islam*, New York 2009, s. 601-602.

³³ Por. A. Valiyev, Azerbaijan: *Islam in post-soviet republic...*, dz.cyt.

³⁴ Por. A. Junusow, *Azerbajdżan w naczale XXI wieku...*, dz.cyt., s. 111.

(w późniejszym okresie) za pomocą Internetu. Pomimo, że treści przekazywane w salafickim nauczaniu mogłyby być atrakcyjne zwłaszcza dla młodych ludzi, którzy nie mają zaufania do oficjalnego duchowieństwa azerbejdżańskiego, według danych International Crisis Group liczba konwertytów nie była większa niż 10.000³⁵.

Promowaniem salafickiej oraz wahhabickiej idei zajmowały się między innymi niektóre organizacje udzielające pomocy humanitarnej uchodźcom wskutek konfliktu karabachskiego. Wśród wspomnianych organizacji na szczególną uwagę zasługuje saudyjska International Islamic Relief Organisation (IIRO), która współpracowała z Państwowym Komitetem ds. Uchodźców w celu dostarczania żywności i zapewnienia opieki medycznej uchodźcom w Bardzie oraz Sumgaicie. IIRO stała się obiektem podejrzeń, gdy w 1999 roku jeden z jej pracowników Mahmoud Jaballah został zaarrestowany pod zarzutem terroryzmu po ucieczce z Baku do Kanady. Działalność IIRO została zawieszona w 2006 roku, jednakże w Baku funkcjonuje biuro charytatywnej organizacji wspomagającej uchodźców - Kuwaiti Asian Muslim Committee, która jest częścią International Islamic Relief Organisation. Zdaniem ekspertów International Crisis Group IIRO była odpowiedzialna za szerzenie ideologii salafickiej, jednakże nie jest pewne, aby jej działania przyczyniały się do radykalizacji konwertytów³⁶.

Warto wspomnieć, że salafickie i wahhabickie grupy w Azerbejdżanie były i pozostają nieliczne, oraz większość ich członków pochodziła z Bliskiego Wschodu lub południa Rosji. Na północy Azerbejdżanu, z racji z niestabilnym rosyjskim południem, zaczęły pojawiać się salafickie/wahhabickie grupy o wyraźnie fundamentalistycznej proweniencji, popularne zwłaszcza wśród mniejszości etnicznych oraz przybyszów z południowych republik Rosji, w tym Czeczenii. Bardziej umiarkowany salafizm/wahhabizm charakterystyczny jest dla wyznawców skupionych wokół kongregacji związanej z meczetem Abu Bakr (obecnie zamkniętego przez władze) w Baku, związanej z imamem Hadj Gametem Sulejmanowem, który w swych naukach porusza problematykę społeczną, związaną z biedą, bezrobociem i korupcją³⁷.

Oprócz kongregacji wahhabickiej, również radykalna kongregacja szyicka wzbudza niepokój władz, zwłaszcza ze względu na jej domniemane powiązania z Iranem. Na przełomie lat 80. i 90. oraz w momencie odzyskania niepodległości przez Azerbejdżan,

---

³⁵ Por. *Azerbaijan: Independent Islam and the State*, Crisis Group Europe Report N°191, 25 March 2008, s. 5.

³⁶ Tamże.

³⁷ Por. A. Geybullayeva, *Is Azerbaijan becoming a hub of radical islam?*, s. 5 [w:] http://www.esiweb.org/pdf/esi_turkey_tpq_id_110.pdf (data dostępu: 27.05.2011).

wielu ekspertów wyrażało obawy o „eksport” irańskiej rewolucji do w większości szyickiego państwa³⁸. W istocie od tego momentu Iran był aktywny w promowaniu własnej religijnej ideologii w Azerbejdżanie, zwłaszcza, że dojście do władzy prezydenta Abulfaza Elczibaja oraz Ludowego Frontu Azerbejdżanu głoszącego nacjonalistyczne hasła w optyce Iranu okazało się być zagrożeniem. Teheran obawiał się, że hasła nacjonalistyczne wpłyną na radykalizację licznej mniejszości azerskiej (25-30 mln) zamieszkującą Iran. Początkowo, pozytywnego wpływu na relacji Baku-Teheran nie miało z pewnością przekonanie, że Iran w wojnie karabachskiej nieoficjalnie wspierał Armenię, pomimo, że władze irańskie udzieliły pomocy setkom uchodźców azerbejdżańskich uciekających przez ofensywą Ormian z graniczącego z Iranem azerbejdżańskiego regionu Fizuli.

Początkowo, irańska działalność religijna była prowadzona w sposób otwarty, przede wszystkim w konserwatywnych, południowych regionach Azerbejdżanu, w Nachiczewańskiej Autonomicznej Republice oraz w wioskach na Półwyspie Apszerońskim, znanych z silnych wpływów szyickiego odłamu islamu. Iran prowadził działalność religijną również w obozach dla uchodźców wskutek wojny karabachskiej – religijną propagandą zajmowali się mułowie i sponsorowane przez Iran meczety położone na południu Azerbejdżanu oraz we wsiach znajdujących się wokół Baku, takich jak, „szyicki bastion” Nardaran³⁹.

W drugiej połowie lat 90. azerbejdżańskie władze rozpoczęły walkę z irańskimi wpływami religijnymi. W 1995 roku została zdelegalizowana Islamska Partia Azerbejdżanu, rzekomo narzędzie wpływu Teheranu, która wspierała działanie na terenie Azerbejdżanu militarnych organizacji Hezbollah („Partia Boga”) i Dżejhullah („Wojownicy Boga”) podejrzewanych o związki z Iranem. Liderzy IPA zostali aresztowani w 1997 r. pod zarzutem szpiegostwa na rzecz Iranu. W 2000 r. zaaresztowano 5 członków Hezbollahu, których podejrzewano o udział w zabójstwie azerskiego naukowca Zii Buniatowa⁴⁰. Ponadto zakazano działalności oraz usunięto z kraju irańskich mułłów, nauczających w azerbejdżańskich meczetach. Działania władz w Baku zmusiły Iran do zmiany taktyki. Odtąd działalność religijną i propagandową prowadzili sympatyzujący z Iranem azerbejdżańscy mułowie, którzy niejednokrotnie odbywali

---

³⁸ Por. I. Rotar, *Islamic Fundamentalism in Azerbaijan: Myth or Reality?*, 31.08.2000 r. [w:] [http://www.jamestown.org/single/?no_cache=1&tx_ttnews\[tt_news\]=27947](http://www.jamestown.org/single/?no_cache=1&tx_ttnews[tt_news]=27947) (data dostępu: 27.05.2011).

³⁹ Por. S. Cornell, *The Politicization of Islam in Azerbaijan...*, dz.cyt., s. 42-43.

⁴⁰ Por. A. Junusow, *Azerbajdżan w naczale XXI wieku...*, dz.cyt., s. 112-113.

studia w Islamskiej Republice Iranu oraz organizacje zajmujące się przedsięwzięciami społecznymi i kulturalnymi, działające także w obozach dla uchodźców. Innymi ośrodkami irańskiej religijnej propagandy są *medresy* – szkoły religijne dla młodzieży, które obok nauki arabskiego w celu czytania Koranu w oryginale zajmują się również propagandą na rzecz Iranu – w 2002 roku władze zamknęły 22 takie szkoły. Teheran sponsoruje również studia na uczelniach irańskich⁴¹.

Obecnie władze Azerbejdżanu starają się zminimalizować wpływy „nieoficjalnego duchowieństwa”, jednak pod pretekstem walki z fundamentalizmem ograniczają działalność wielu nie radykalnych grup religijnych, które nie podlegają zwierzchnictwu Duchownego Zarządu Muzułmanów Zakaukazia. Szeroka kontrola i szykanowanie „nieoficjalnych” grup religijnych może prowadzić do radykalizacji i wzrostu nastrojów fundamentalistycznych. Do metod kontroli rządowej można zaliczyć arbitralne aresztowania i szykanowanie członków niezależnych grup religijnych, zamykanie lub niszczenie miejsc zgromadzeń religijnych, kontrolę i utrudnianie praktyk religijnych. Władze sponsorują budowę meczetów kontrolowanych lub popieranych przez Duchowny Zarząd Muzułmanów Zakaukazia, zaś miejsca kultu należące do niezależnych grup religijnych, takie jak salaficki meczet Abu Bakr w Baku, czy wybudowany ze środków tureckich meczet Sehidler zostały zamknięte. Poprawki do Ustawy o wolności wyznania również ograniczyły zakres swobody religijnej, bowiem zobowiązały grupy religijne do ponownej rejestracji, aby w efekcie odmówić jej pod różnymi pretekstami. W myśl aktu, grupy religijne zobowiązane są do uzyskania zgody na rejestrację od Duchownego Zarządu Muzułmanów Zakaukazia, nim podanie zostanie rozpatrzone przez Państwowy Komitet ds. Stosunków ze Wspólnotami Religijnymi, przy czym DZMZ nie jest zobowiązany do przekazania dokumentów rejestracyjnych Komitetowi. W efekcie dokumenty niektórych grup, np. salafitów nie zostały przekazane Komitetowi w celu ich rejestracji. Niezarejestrowane grupy traktowane są jako nielegalne, co pozwala władzom na zamykanie ich miejsc kultu oraz zakazywanie zgromadzeń. W ocenie ekspertów International Crisis Group, rząd świadomie przyjmuje ryzyko radykalizacji niezależnych środowisk religijnych. Ich zdaniem, marginalizacja i szykanowanie sekularnej opozycji może przyczynić się do polityzacji islamu i radykalizacji wyznawców⁴². Powyższa prognoza może być trafna, zważywszy na to, że nieoficjalny zakaz noszenia *hidżabów*

---

⁴¹ Por. S. Cornell, *The Politicization of Islam in Azerbaijan...*, dz.cyt., s. 44.

⁴² Por. *Azerbaijan: Vulnerable Stability*, International Crisis Group Europe Report N°207 – 3 September 2010, s. 19.

w szkołach, który wprowadzono w 2010 roku spotkał się z niezadowoleniem społecznym – w Baku odbyło się do tej pory kilka demonstracji przeciwko nowym przepisom⁴³.

4. Zakończenie

Podsumowując, trudno prognozować, czy w istocie kontrola rządu i sukcesywne ograniczanie swobody wyznania oraz praktyk religijnych w niedalekiej przyszłości zaowocuje wzrostem fundamentalizmu islamskiego w Azerbejdżanie, który mógłby zagrozić stabilności państwa. Jednakże efektem działania władz może być postępująca polityzacja islamu oraz przymusowe wkroczenie religii w próżnię, którą pozostawia po sobie sekularna opozycja od lat sukcesywnie marginalizowana przez prezydenta Ilhama Alijewa. Jednocześnie Alijew kontynuuje politykę swojego ojca, udzielając poparcia oficjalnej instytucji religijnej jaką jest Duchowny Zarząd Muzułmanów Zakaukasia. Niemniej jednak DZMZ nie posiada legitymacji społecznej, bowiem jest uznawany za instytucję skorumpowaną i nieefektywną. Polityzacji islamu oraz radykalizacji wyznawców może sprzyjać również pauperyzacja i rozwarstwienie społeczeństwa – według badań przeprowadzonych w latach 2006-2011 przez pracownię socjologiczną PULS-R przy wsparciu Fundacji im. Friedricha Eberta, w 2010 roku 49% respondentów zapytanych o sytuację finansową swojej rodziny stwierdziło, że ledwie starcza im środków na zapewnienie podstawowych potrzeb swojej rodziny⁴⁴. Kolejnym istotnym problemem, który może wpływać na wzrost radykalnych nastrojów jest brak adekwatnego programu nauczania religii w szkołach publicznych oraz „odziedziczony” po czasach radzieckich brak wiedzy dotyczącej kwestii religijnych – większość populacji nie umie wskazać różnicy pomiędzy sunnickim a szyickim odłamem islamu. Sytuacja ta ułatwia propagandę religijną, zwłaszcza prowadzoną wśród młodych ludzi⁴⁵.

Z czynników zewnętrznych, które mogą wpływać na radykalizację i polityzację islamu w republice można z pewnością wymienić sąsiedztwo oraz propagandę religijną Iranu, prowadzona w newralgicznych punktach: na tradycyjnie szyickich obszarach oraz w obozach dla uchodźców, które nadal istnieją w Azerbejdżanie. W przyszłości zagrożone fundamentalizmem islamskim mogą być również północne terytoria Azerbejdżanu,

---

⁴³ Por. S. Abbasov, *Azerbaijan: Hijab Ban in Schools Fuels Debate in Baku on Role of Islam*, 6.01.2011 [w:] <http://www.eurasianet.org/node/62670>, (data dostępu: 27.05.2011).

⁴⁴ Por. *Azerbaijan in 2006-2010. Sociological monitoring Comparative analysis of findings of sociological survey held in the Republic by totals of 2006-2010 years*, PULS-R i Fundacja im. Friedricha Eberta, Baku 2010, s. 8 [w:] http://www.fes.ge/images/Fes_Files/ASPublications/2010/az_survey_fes.pdf (data dostępu: 27.05.2011).

⁴⁵ Por. A. Geybullayeva, *Is Azerbaijan becoming a hub of radical islam?...*, dz.cyt., s. 3.

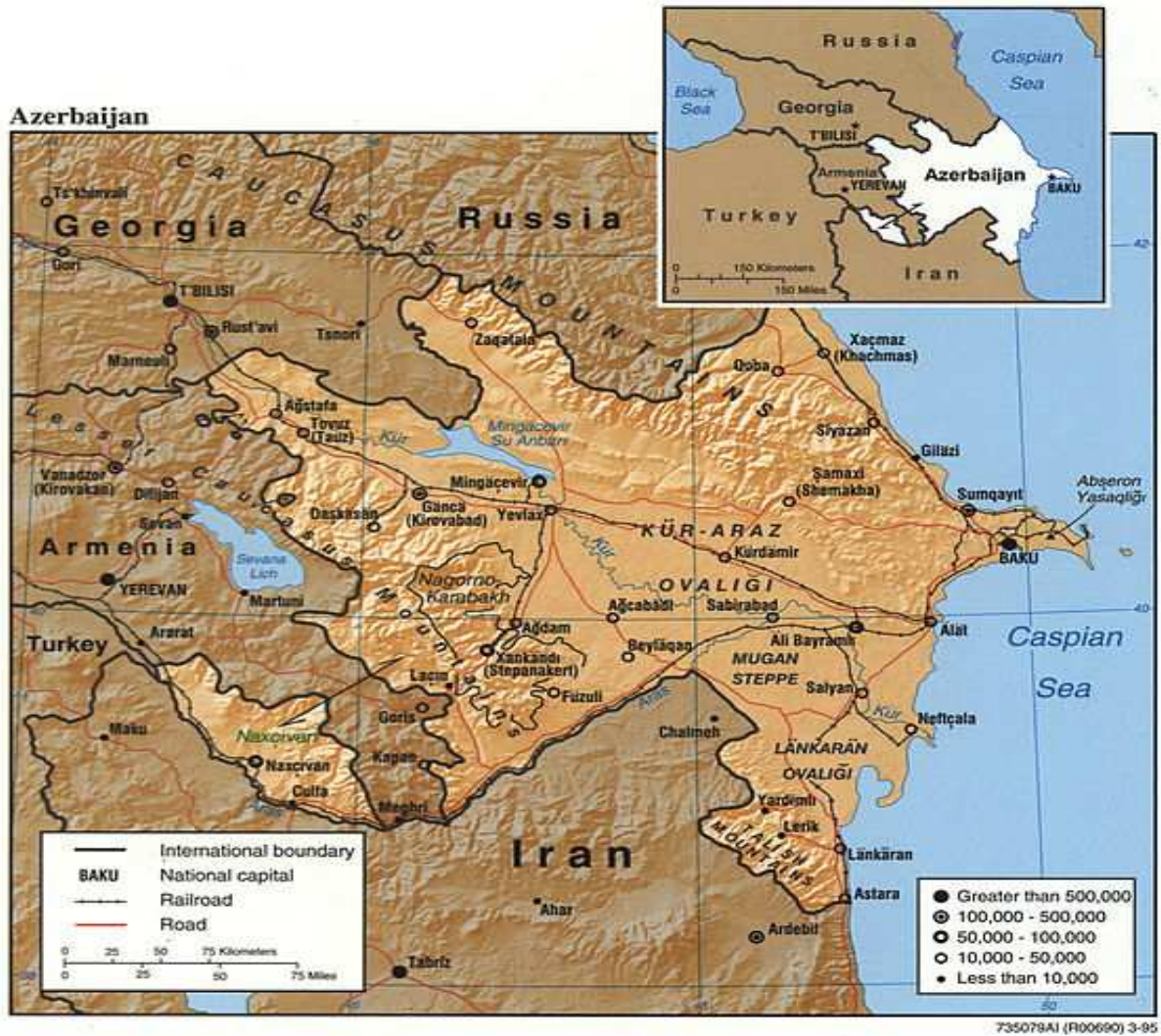
sąsiadujące z niestabilnym Dagestanem. Ponadto nie bez znaczenia jest wzrastające rozczarowanie polityką USA i krajów Europy Zachodniej wobec Azerbejdżanu. Powodem zniechęcenia do USA i wzrostu nastrojów antyamerykańskich było poparcie udzielone Armenii przez Stany Zjednoczone, oraz przegłosowanie przez Kongres tzw. 907 sekcji Freedom Support Act, w myśl której Azerbejdżan miał zostać pozbawiony prawa do pomocy USA w czasie wojny karabachskiej do momentu zniesienia blokady gospodarczej narzuconej Armenii w 1993 roku. Sankcje zostały zniesione w 2001 roku, jednak Azerowie mieli poczucie, że Zachód traktuje ich państwo instrumentalnie – do takiego postrzegania przyczynili się również radykałowie islamscy, którzy przedstawiali USA jako sojusznika chrześcijańskiej Armenii, zainteresowanego jedynie zasobami energetycznymi Azerbejdżanu⁴⁶.

---

⁴⁶ Tamże, s. 4.

5. Aneks

A. Mapa Azerbejdżanu

Źródło: Wikimedia Commons

B.Meczet Bibi Hejbat w Baku

Źródło: Flickr, autor: Transylvania_Magyar_land

C. Pir Şixzahirli w miejscowości Szamaky (Azerbejdżan)

Źródło: Flickr, autor: Hema K